

France Martin Dolinar

KATOLIŠKA CERKEV IN TRETJI RAJH

Tema z gornjim naslovom je preširoka, da bi lahko upoštevali vse vidike dogajanja v Katoliški cerkvi pred drugo svetovno vojno in med njo. Zato se bom omejil na nekaj vidikov dveh ključnih osebnosti politike Svetega sedeža do nacionalsocializma, torej politike papežev Pija XI. in Pija XII.

V prvi polovici leta 1939 je romunski zunanji minister Grigore Gafencu na svoji poti po Evropi obiskal Varšavo, Berlin, Bruselj, London, Pariz, Rim in Beograd, da bi preveril politični utrip v ključnih prestolnicah Evrope. V Rimu se je srečal z Benitom Mussolinijem (1883–1945) in njegovim zunanjim ministrom Galeazzom Cianom (1903–1944), sicer Mussolinijevim zetom, poleg tega pa je v Vatikanu obiskal tudi papeža Pia XII. (Eugenio Pacelli, papež 1939–1958). V svojih za zgodovinarja zelo dragocenih zapiskih o vtisih, ki jih je dobil v pogovorih s svetovnimi politikami v Evropi neposredno pred drugo svetovno vojno, je minister Gafencu o svojem obisku pri papežu zapisal:

»Na svoji poti sem povsod zaznaval znamenja bližajoče se katastrofe. Videl sem glavne protagoniste [evropske] drame v njihovi razburjeni razgibanosti, zaznal sem njihovo kričanje in njihove pozive ter obenem presodil njihovo nemoč in silno vnemo njihovih strasti. Toda nisem še dojel, do katere mere je izhod iz bližajoče se katastrofe neizogiben. V pokvarjeni atmosferi tolikih nasprotujočih si interesov so še vedno obstajale določene iluzije. Politiki na različnih straneh so postavljali med seboj in resničnostjo toliko preračunljivosti, da so s tem popačili podobo grozečega konflikta. Mnogi so verjeli, da bodo, če bodo sledili svojim načrtom, lahko preprečili pot

grozeči usodi. Za takšne iluzije v Vatikanu ni bilo prostora. Tam, kjer so informacije naletele na izčiščeno atmosfero, ki je bila prosta s strastjo nabitih komentarjev, je vladala globoka in boleča gotovost. Vse so presojali v luči njihove prave vrednosti; dogodke in osebe, tiste, ki so si domišljali, da so močni, in tiste, ki so živeli v utvari, da so slabotni. Ta stvarnost se mi je razkrila, ko sem obiskal Vatikan.

Moje poslanstvo mi je narekovalo, da tam ne iščem duhovne tolažbe, ampak politično jasnost. V spremstvu romunskega veleposlanika pri Svetem sedežu Nikolaja Comnèneja, plemičev, komornikov in papeške garde sem stopal skozi veličasten labirint papeških soban. Ko sem poln emocije končno stal pred bleščeče belo postavo Pija XII., je bilo okrog njegove močne osebnosti čutiti izžarevanje inteligence in svetlobe. Toda resnica, ki jo je imel papež povedati politiku, je bila globoka in boleča. Podoba, ki jo je narisal papež, se je zdela v njegovi svetli navzočnosti še mračnejša. Novice, ki jih je Vatikan prejel iz Poljske, so bile neugodne. Konflikt interesov lahko vsak trenutek sproži usodni udarec. Papež se je bal, da bo zaradi vprašanja Gdanska svet ponovno postavljen pred 'fait accomplie'. Še resnejše kot odkrite grožnje so se mu zdeli manevri za kulisami, o katerih je bil seznanjen, in tajne priprave na nenadno sprožitev sovražnosti. Besedam posameznih oblastnikov, ki vodijo usodo narodov, ni mogoče več zaupati, je poudaril papež, in to je znamenje, da se je ravnanje ljudi odtegnilo Božjim zakonom. Laž je postala orožje politikov; ustvarja malikovanje države, usmerja navdušenje ljudi v napačne tirnice in sprošča v njih neukrotljivo strast. Laž obvladuje odnose med državami. Mir so naredili nemogoč, še preden je prišlo do vojne. Izginila je sleherna gotovost. Ali lahko v teh okoliščinah še upamo na dogovor med Francijo in Italijo? Papež bi rad ohranil to upanje, za rešitev Evrope in krščanstva.

Papež je govoril tiho, ne da bi povzdignil glas ali napravil kakšen gib. Njegovo poznavanje ljudi in stvari ter jasnost njegove presoje sta dajala temu, kar je povedal, prevzemajočo vzvišenost. Diplomatska govorica tega asketskega aristokrata je bila preprosta: povedal je resnico. Evropa je bila takšna, kot jo je videl on v svojem mirnem, jasnovidnem pogledu; opozoril je na uničevalne moči, ki jih ne more usmerjati več nobena človeška volja. Pij XII. je videl še dlje in njegov pogled je v tem trenutku zasenčila nepopisna žalost: v svetu, ki se

pripravlja na vojno, bodo duhovne moči neuspešne. Neprodorna stena, kakor v najbolj mračnih trenutkih zgodovine, že ločuje dejavnost na področju duha. Ljudje so se odtegnili Božjemu kraljestvu. Naloga dobrega pastirja je v tem, da zaščiti vrednost duše in vesti ter ju popelje skozi vesoljni potop [prihajajočih grozot vojne]. V tej preizkušnji je papež ohranil najvišje dostojanstvo. Njegova drža in veličastvo njegovega pogleda sta vzbudili občutek popolne lepote. Spomnil sem se na nebrzdane geste in brezobzirno govorico tistih 'velikih figur' [ki sem jih dotlej srečal na svoji poti]. Hvaležen sem papežu, da je v mojih očeh obnovil pogled na človeško veličino.«

Te besede romunskega zunanjega ministra posrečeno orišejo papežev podobo.¹ Da bi lažje razumeli vlogo Cerkve in dejavnost papeža med drugo svetovno vojno, moramo najprej opozoriti na razliko med pojmom Država Vatikansko mesto, tj. *Stato Città del Vaticano* (kakor se uradno glasi), in Svetim sedežem ter na njun položaj na mednarodni politični sceni. Za papežev sedež se je na prelomu iz 4. v 5. stoletje uveljavil izraz Apostolski sedež, ki je občasno še vedno v uporabi v dokumentih papeške kurije. Izraz Sveti sedež je bil prvič uporabljen v Dunajskem konkordatu,² ki sta ga leta 1448 sklenila papež Nikolaj V. in bodoči cesar Friderik III., in je sčasoma prešel v splošno uporabo. Pojem Sveti sedež ima dva pomena: ožjega, ki se nanaša izključno na papeško službo, in širšega, ki vključuje tudi urade, ki papežu pomagajo pri vodenju Katoliške cerkve. Hkrati je bil papež do leta 1870, ko so italijanske čete zasedle Rim in ga razglasile za glavno mesto Italije, tudi suveren Papeške države v osrednji Italiji. Ob tej zasedbi se je papež Pij IX. (1846–1878) s Quirinala preselil za zidove Vatikana, ki ga italijanske čete niso zasedle, italijanska vlada pa ga je z zakonom 15. maja 1871 dodelila Svetemu sedežu. Papeška država je prenehala obstajati, vloga Svetega sedeža kot najvišjega vodstva Cerkve pa je ostala. Negotov mednarodnopravni položaj Svetega sedeža je na Mussolinijevo pobudo rešila Lateranska pogodba, sklenjena 11. februarja 1929, ki je Svetemu sedežu priznala status pravne

1 Das Papstum, II (Ur. Martin Greschat). Gestalten der Kirchengeschichte, zv. 12, Stuttgart 1985, 283–284.

2 Z njim je bilo urejeno podeljevanje cerkvenih služb v cesarstvu (cesar imenuje in papež potrdi kandidata za škofa). Določila tega konkordata so veljala do leta 1806.

osebe mednarodnega prava. V Lateranski pogodbi med Svetim sedežem in Kraljevino Italijo je namreč rečeno, da je treba ustanoviti Državo Vatikanskega mesta, da bi tako zagotovili Svetemu sedežu absolutno in vidno neodvisnost ter nedotakljivo mednarodnopravno suverenost. Svetemu sedežu je bila priznana popolna pravica do lastnine, izključno in absolutno izvajanje oblasti in suverena sodna oblast na ozemlju vatikanske države.³ V tej vlogi vzpostavlja Sveti sedež odnose z mednarodno skupnostjo, navezuje diplomatske stike z drugimi državami in sklepa mednarodne pogodbe.

Vendar je vsebovala Lateranska pogodba, ratificirana 7. junija istega leta,⁴ pomembno omejitvev, na katero zgodovinarji in predvsem publicisti radi pozabljajo. Štiriindvajseti člen Lateranske pogodbe je namreč določal, da Sveti sedež ne sme posegati v spore med državami in se udeleževati zaradi teh sporov sklicanih mednarodnih konferenc, razen če vpleteni strani sporazumno izrecno ne zaprosita za njegovo posredovanje. Kljub svoji nevtralnosti pa sme papež glede na svoje duhovno poslanstvo izrekati moralne sodbe.⁵

Država Vatikansko mesto, ali skrajšano Vatikan, je enklava v Rimu na desnem bregu Tibere znotraj t. i. Leonovega obzidja (Leon IV., papež 847–855). Meri 440 000 m². Po Lateranskem sporazumu je Trg sv. Petra splošno dostopen obiskovalcem, uradi Svetega sedeža (kongregacije, cerkvena sodišča, rimske bazilike s pripadajočimi stavbami in nekatere znanstvene cerkvene ustanove) pa imajo, podobno kakor diplomatska predstavništva, eksteritorialen status.⁶

Za naš namen osvetlitve vloge Katoliške cerkve med drugo svetovno vojno morda ne bo odveč opozoriti na konkretne omejitve papeževe suverenosti. Vatikan je bil in je še vedno del Rima. To je približno tako, kakor če bi staro mestno jedro pod gradom v Ljubljani razglasili za samostojno in suvereno državo. Ne glede na vsa mednarodnopravna zagotovila o suverenosti Svetega sedeža je bila ta suverenost

3 Niccolo Del Re, Vatikan Lexikon, Augsburg 1978, 297.

4 Das Papstum, II, 266; Handbuch der Kirchengeschichte, VI, Die Welt im 20. Jahrhundert, Freiburg 1979, 51–58 (odslej HKG).

5 Josef Becher, Der Vatikan und der II. Weltkrieg, v: Katholische Kirche im Dritten Reich (Topos-Taschenbücher, Band 445), Mainz 1976, 172.

6 Prav tam, 747–750.

ranljiva. Vatikan je bil namreč že zaradi oskrbe z vodo, elektriko in vseh oblik komunikacije popolnoma odvisen od Italije. Tega sta se zavedali obe strani. In tudi zato si je papež Pij XII. tako prizadeval, da se Italija ne bi vpletla v vojno, vsaj ne na strani Hitlerja.

Med obema vojnoma je Katoliško cerkev vodil papež Pij XI. (Achille Ratti, 1922–1939). Pod vtisom pogubnih posledic I. svetovne vojne je skušal notranje utrditi Cerkev v duhu svojega gesla: »Kristusov mir v Kristusovem kraljestvu«. Veliko pozornost je namenjal katoliškim zunanjim misijonom, predvsem zapostavljanju domorodne duhovščine. Leta 1922 ustanovljeni Orientalni inštitut v Rimu je bil usmerjen k poglobitvi stikov z rusko Pravoslavno cerkvijo. S Katoliško akcijo pa je Pij XI. želel pritegniti laike k sodelovanju pri utrjevanju katoliške identitete med ljudmi. V dvojni funkciji vrhovnega poglavarja Katoliške cerkve in suverena vatikanske države je Pij XI. v vlogi Svetega sedeža navezoval stike s posameznimi državami, z mednarodnimi pogodbami v obliki konkordatov pa urejal pravni položaj Katoliške cerkve v teh državah.⁷

Vendar ni šlo vedno brez zapletov. Konkordat z Italijo, ki je bil sklenjen hkrati z Lateransko pogodbo leta 1929, je italijanska fašistična oblast kmalu začela grobo kršiti, najbolj drastično na področju dela z mladino. Maja 1931 je Mussolini z vladno odredbo ukinitel vse katoliške mladinske in študentske organizacije. Z okrožnico *Non abbiamo bisogno* je Pij XI. 29. junija istega leta ostro natopil proti totalitarnim zahtevam fašistične države in poudaril pravico Cerkve in staršev do vzgoje otrok. Stališče države, da si prisvaja popolno in brezpogojno pravico do mladine, za katoličane ni sprejemljivo.⁸ Do konflikta med fašistično oblastjo in Svetim sedežem je prišlo tudi ob sprejetju rasističnega zakona, po katerem je vlada na civilni ravni razveljavila mešane zakone med katoličani in Judi. Ostri papeževi protesti niso obrodili sadu.⁹

Na mednarodnem političnem področju si je Sveti sedež v letih med 1921 in 1927 trikrat neuspešno prizadeval vzpostaviti diplomatske

7 Das Papstum, II, 270.

8 Das Papstum, II, 270; HKG VI., 58–62; Battista Mondin, Dizionario enciclopedico dei papi, storia e insegnamenti, Roma 1995, 504.

9 HKG VI., 62.

stike s **sovjetsko Rusijo**. Prvič v času hude lakote po državljanski vojni v Rusiji, ki je leta 1921 sprožila obsežno mednarodno akcijo za pomoč. Zaradi italijanskega ugovora, ki se je skliceval na določila Lateranske pogodbe, Sveti sedež ni smel sodelovati v skupni akciji zbiranja pomoči. Zato se je odločil za samostojno akcijo in vzpostavil neposreden stik s sovjetsko oblastjo. Dne 18. decembra 1921 je namestnik prefekta (substitut) Kongregacije za izredne zadeve Cerkve msgr. Giuseppe Pizzardo v Rimu podpisal osnutek dogovora, ki je presegel tehničen potek vatikanske pomoči Rusiji. Osnutek je sicer prepovedal sleherno politično delovanje predstavnikov Svetega sedeža v Rusiji, predvidel pa je ustanavljanje šol in verskega pouka. Boljševistična stran je osnutek razumela kot poskus misijonske dejavnosti Katoliške Cerkve v Rusiji in ga je zavrnila. Dokončni sporazum, ki je bil podpisan v Vatikanu 12. marca leta 1922, je omejil vatikansko pomoč izključno v razdeljevanje hrane stradajočemu prebivalstvu. Na podlagi tega sporazuma je od julija 1922 do septembra 1924 vatikansko pomoč po ruskih mestih razdeljevalo 13 patrov, Sveti sedež pa si je prizadeval pri sovjetski oblasti za omilitev protiverske zakonodaje.

Do podobnega poskusa ureditve medsebojnih odnosov je prišlo tudi v času svetovne gospodarske konference v Genovi od 10. aprila do 19. maja 1922. Na tej konferenci je bila nova Rusija prvič ponovno pritegnjena v krog evropskih držav. To je vzpodbudilo Sveti sedež, da je v posebnem memorandumu konferenci posredoval splošne pogoje, ki bi obvezovali Rusijo pri ponovnem sprejemu v krog civiliziranih držav, in sicer spoštovanje popolne svobode vesti, svobode privatnega in javnega izpovedovanja vere in kulta ter vrnitev odtujene posesti cerkvenim ustanovam, in to vsem veroizpovedim brez izjeme.

Pri tretjem poskusu od decembra 1923 do decembra 1927 je šlo za konkretna vprašanja, katere protiusluge nudi sovjetska Rusija za njeno uradno mednarodno priznanje, ki bi ga objavil Sveti sedež. Za Rusijo, ki ji je bilo veliko do tega, da bi jo posamezne države mednarodno priznale, bi bila navzočnost papeškega nuncija v Moskvi velik uspeh. Iz taktičnih razlogov je pogajanja na strani Svetega sedeža vodil apostolski delegat brez diplomatskega statusa. Osrednje vprašanje medsebojnih pogajanj je bilo, ali vatikanski pogoji z dne 21.

februarja 1924 omogočajo vzpostavitev bodočega vatikanskega diplomatskega predstavništva v Moskvi. Iz neznanega razloga so bila pogajanja februarja 1925 iz Moskve prenesena v Berlin. Vodila sta jih papeški nuncij v Berlinu Eugenio Pacelli in ruski veleposlanik v Nemčiji Nikolaj Krestinski. Vendar sogovornika nikakor nista mogla najti skupnega jezika. Osnutka sovjetske strani, ki sta predvidevala vnaprejšnje popuščanje Svetega sedeža še pred sklenitvijo sporazuma, sta bila za Pacellija nesprejemljiva. V noti z dne 7. septembra 1925 je Pacelli za nadaljnja pogajanja postavil dva pogoja: možnost imenovanja škofov v Rusiji in svobodno poučevanje verouka za mladino v cerkvenih prostorih. Na Pacellijeve predloge je ruska stran odgovorila šele 14. julija 1927 s predlogom verskega zakona, po katerem bi lahko država kadarkoli enostransko preklicala medsebojni dogovor. Napredka v medsebojnih pogajanjih niso prinesli niti Pacellijevi pogovori z ruskim zunanjim ministrom Georgijem Vasiljevičem Čičeronom (1872–1936) v Berlinu.

Petega oktobra 1927 je berlinski nuncij Pacelli še zadnjič poskušal vzpostaviti diplomatske odnose med Svetim sedežem in Rusijo. Tokrat se je omejil na zahtevo, da Rusija dovoli dejavnost duhovnikov, ki bi jih v Rusijo poslal Vatikan, in odpreti semenišča za vzgojo novih duhovnikov. Za škofe v Rusiji je bil pripravljen imenovati samo tiste kandidate, ki bi bili po volji sovjetskemu režimu. Ker je Moskva zavrnila tudi te minimalne predloge, je Pij XI. ukazal ustaviti nadaljnja pogajanja.¹⁰

Bolj zapletena so bila pogajanja z Nemčijo po Hitlerjevem prevzemu oblasti. Na nemško govorečem področju je papež leta 1924 sklenil konkordat s katoliško Bavarsko, 1929 s protestantsko Prusijo, leta 1932 z versko mešanim Badnom in 5. junija 1933 s katoliško Avstrijo. Na osebno Hitlerjevo pobudo je nemški podkancler Franz von Papen¹¹ 10. aprila 1933 vatikanskemu državnemu tajniku, kardinalu Eugenu Pacelliju, sicer svojemu dobremu znancu, ko je bil ta še nuncij v Berlinu (do leta 1929), predlagal sklenitev konkordata z Reichom.

¹⁰ HKG VI., 63–66.

¹¹ Franz von Papen (1879–1969), 1921–1932 član Stranke sredine, 1931–1933 kancler, 1933–1934 podkancler v Hitlerjevem kabinetu, nato veleposlanik na Dunaju in v Ankari.

Pacelli, ki je iz prve roke dobro poznal stopnjevanje nasilja nacional-socialistične vlade do Katoliške cerkve, je presodil, da ponudbe ne more zavrniti. S sprejetjem uredbe v sili (*Notverordnung*) z dne 28. februarja in zakona o posebnih pooblastilih (*Ermächtigungsgesetz*) z dne 24. marca 1933, s katerima si je Hitler zagotovil proste roke na področju zakonodaje, so bila odpravljena vsa pravna zagotovila tudi za Katoliško cerkev, zato je bila ta prisiljena poiskati nova. V pogajanjih za konkordat je bila zato Cerkev od samega začetka v defenzivnem položaju. Na pogajanjih v Rimu je sodeloval tudi nadškof Konrad Gröber iz Freiburga (1932–1948), ki je sodeloval že pri sklenitvi konkordata z Badnom. Na pogajanjih sprejetega osnutka konkordata Hitler ni sprejel in je nemudoma zamenjal Cerkev preveč naklonjenega Franca von Papna z novim pogajalcem, s takratnim notranjim ministrom Rudolfom Buttmanom (1886–1947). Novo besedilo konkordata so parafirali 8. julija, vladni kabinet ga je odobril 14. julija, 20. julija pa sta ga v Vatikanu podpisala Franz von Papen in kardinal Pacelli. Posebej izpostavljeni točki v konkordatu sta bili depolitizacija klera (§ 32) in zaščita katoliških združenj (§ 31). Dva-intrideseti paragraf je pravzaprav zaščitil katoliško duhovščino pred vdorom nacionalsocializma v njihove vrste. Zaradi vedno hujših pritiskov na katoliška združenja, ki jih je oblast sistematično zatirala, se je v Vatikanu postavilo vprašanje, ali se je v danih razmerah sploh smiselno pogajati. Odločilo je Gröberjevo mnenje: ali pustiti, da vse propade, ali pa poskusiti, da bi vsaj provizorično ohranili *status quo*.

Konkordat, ki naj bi ohranil status quo pravnega varstva Katoliške cerkve v Nemčiji, ni pomenil pomiritve, ampak samo predah v boju za njene pravice. Dvoumno napisano besedilo o zaščiti katoliških združenj je vlada začela takoj izkoriščati za nadaljevanje nasilja nad njimi. Hkrati je Hitler podpis konkordata izkoristil za propagando, češ da je Vatikan odobril politiko nacionalsocializma. K sreči evropski politiki tej Hitlerjevi propagandi niso nasledli.¹²

Ob vedno hujšem kršenju v konkordatu zagotovljenih pravic Katoliške cerkve se je zanjo začel trd boj za interpretacijo besedila kon-

12 HKG VI., 66–70.

kordata in za spoštovanje v njem zagotovljenih pravic. Pomembnejše protestne note režimu v Berlinu je Sveti sedež vsako leto zbral v posebni beli knjigi in jo posredoval v vednost nemškemu škofu, da bi z njimi seznanili svoje vernike. Najbolj odmeven dokument je bila okrožnica *Mit brennender Sorge* z dne 14. marca 1937, ki so jo v katoliških cerkvah po Nemčiji brali na cvetno nedeljo 21. marca. Pobudo zanj so dali nemški škofje s pismom škofovske konference v Fuldi 18. avgusta 1936. Papež je na posvet v Rim povabil pet škofov.¹³ Berlinski škof Konrad von Preysing in münsterski škof Clemens August von Galen sta bila za trda stališča do vlade. Končno so se na vztrajanje predsednika nemške škofovske konference v Fuldi nadškofa Adolfa Bertrama (nadškof v Wrocławu, nemško Breslau) in kölnskega nadškofa Schulerterja dogovorili, da se bodo izogibali provokacijam in po diplomatski poti vztrajali pri spoštovanju določil konkordata ter spoštovanju temeljnih človekovih pravic. Osnutek okrožnice, ki ga je napisal münchenski nadškof Michael Faulhaber, je nato kardinal Pacelli preoblikoval in dopolnil z jasno obsodbo nacionalsocializma in njegove rasne politike.¹⁴

Oblast je za encikliko izvedela v zadnjem trenutku in ni več mogla preprečiti njenega branja po cerkvah. Je pa nanjo odgovorila z drastičnimi ukrepi proti duhovnikom in s preprečevanjem njenega širjenja. Hitler je ukazal javne in medijsko odmevne pravstvene procese proti duhovnikom in redovnikom, s katerimi naj bi načeli zaupanje vernikov v duhovnike. Vlada je celo razmišljala o odpovedi konkordata in ni dovolila, da bi raztegnili določbe konkordata na Nemčiji priključena ozemlja, čeprav je njihove konkordate razveljavila. Sveti sedež je sicer neuspešno protestiral proti rasnim zakonom v Italiji, v letih 1938/1939 pa ni vložil javnega protesta proti pogromom Judov v Nemčiji. Prav tako se ni spremenilo stališče nemške škofovske konference v Fuldi, da je potrebno na vlado v Berlinu pritisniti s pravnimi sredstvi in z uradnimi protesti zahtevati dosledno spoštovanje določil konkordata. Sveti sedež se v ta odnos ni vmešaval in je prepuščal

13 Kardinali Adof Bertrand (Breslau–Wrocław), Mihael von Faulhaber (München) in Karl Joseph Schulte (Köln) ter škofa Klemen August grof Galen (Münster) in Konrad grof Preysing (Berlin).

14 Mondin, *Dizionario enciclopedico*, 506–507.

lokalnim škofom odločitev o obliki protesta proti kršenju temeljnih človekovih pravic. Vendar se zdi, da je bila Pacelliju osebno bližja ostrejša politika berlinskega škofa Preysinga; njegovo mnenje je Pacelli tudi kot papež zelo upošteval.¹⁵

Papež Pij XII. (1939–1958) in druga svetovna vojna

Po smrti papeža Pija XI. (10. februar 1939) med kardinali ni bilo dileme o njegovem nasledniku. Že prvi dan konklava (2. marec) so za papeža izvolili njegovega najtesnejšega sodelavca, ki je bil v službi državnega tajništva od leta 1911 in je od leta 1929 kot državni tajnik neposredno sooblikoval papeževo politiko. Tudi z izbiro imena Pij XII. je Eugenio Pacelli nakazal, da bo nadaljeval politiko svojega predhodnika. Sodobniki so vlogo papeža Pija XII. med drugo svetovno vojno ocenjevali večinoma izrazito pozitivno in ob koncu vojne je Sveti sedež užival v javnosti izjemen ugled. Ob smrti papeža Pija XII. je vladalo splošno prepričanje, da je Pij XII. blesteče vodil Cerkev v času svetovne vojne. Pet let po papeževi smrti je nemški dramatik Rolf Hochhuth v svoji drami *Namestnik* (1963) s hudimi obtožbami na račun Pija XII. sprožil žolčno debato, ki je zaposlovala tako javno mnenje kakor resne zgodovinarje in neposredno vplivala tudi na negativno podobo Pija XII. v slovenski publicistiki in v slovenskem javnem mnenju. Argumentirano je Hochhuthove obtožbe zavrnil Luigi Villa z delom *Pio XII. »Il vicario« di Hochhuth e il vero Pio XII.* (Brescia 1966, dopolnjena izdaja 2010).

V slovenskem prevodu smo poleg Hochhuthovega dela leta 1966 dobili še knjigo Saula Friedländerja z naslovom *Pij XII. in Tretji Reich*, ki prinaša enostranski in tendenciozni izbor dokumentov iz arhiva nemškega zunanjega ministrstva (Ljubljana, DZS, 1966), in delo Johna Cornwella z naslovom *Hitlerjev papež: Skrivna zgodovina Pija XII.* (Ljubljana, Orbis 2002), ki je tudi po oceni *Mladine* izrazito enostransko delo, ki ni nastalo na podlagi arhivskih virov, predvsem pa ne na podlagi dokumentov iz Vatikanskega tajnega arhiva, kot se avtor

15 HKG VI., 70–79.

hvali v predgovoru. Kritično oceno pontifikata Pija XII. prinašata zbornika *Katholische Kirche im Dritten Reich* (izšel leta 1976)¹⁶ in *Kirche, Katholiken und Nationalsozialismus* (1980).¹⁷ V teh je kritično ovrednotena tudi vsa relevantna literatura do tega časa, vključno z zgoraj navedenimi avtorji. Na podlagi vatikanskih arhivov je nastalo delo, ki ga je napisal eden od štirih izdajateljev obsežne zbirke dokumentov (*Akti in dokumenti Svetega sedeža o drugi svetovni vojni*)¹⁸ Pierre Blet z naslovom *Pij XII. in druga svetovna vojna*. Knjigo je v slovenskem prevodu leta 2001 izdala Družina.

Na podlagi izjemno obsežne obstoječe literature je možno papeževu zunanjo politiko shematično strniti v štiri točke, in sicer: nevtralnost Svetega sedeža med drugo svetovno vojno, papeževa mirovna prizadevanja, humanitarna pomoč in problem papeževga »molka«.

Nevtralnost Svetega sedeža

Francoski zgodovinar Wladimir d'Ormesson je Pija XII. posrečeno označil za diplomata »de l'ancien régime«.¹⁹ Po svojem poreklu, bistvu, razumevanju in izkušnjah je bil Pacelli človek miru. Zato je bilo logično, da bo tudi kot papež nadaljeval nevtralno mirovno politiko svojih predhodnikov Benedikta XV. in Pija XI., pod katerima se je oblikoval v vrhunskega vatikanskega diplomata. Drugi razlog za nevtralnost Svetega sedeža je bil v mednarodnem pravu. Lateranska pogodba je, kot smo videli spredaj, Svetemu sedežu prepovedovala posegati v reševanje mednarodnih političnih sporov, razen če ga za to sporazumno izrecno zaprosita obe vpleteni strani (člen 24). Vendar je papež vztrajal, da sme z ozirom na svojo službo, javno povedati svoje mnenje tudi o moralnosti ravnanja posameznih politikov. V času druge svetovne vojne je Pij XII. zastopal načelo papeža Benedikta XV.,

16 Ur. Dieter Albrecht, *Topos-Taschenbücher*, zvezek 45, Mainz 1976.

17 Ur. Klaus Gotto in Konrad Repgen, *Topos-Taschenbücher*, zvezek 96, Mainz 1980.

18 *Actes et Documents du Saint-Siège relatifs à la Seconde Guerre mondiale*, 12 zvezkov, Città del Vaticano, 1965–1981.

19 Wladimir d'Ormesson, *Pie XII tel que je l'ai connu*, v: *Revue d'Histoire Diplomatique*, 82 (1968) 5–34.

ki ga je izrazil med prvo svetovno vojno: »*Ni naloga Cerkev, da posega v zemeljske zadeve. Cerkev je mati vseh. Zato ni mogoče zahtevati od matere, da enega od svojih otrok sprejme in drugega zavrne. Nepristranskost Svetega sedeža nam omogoča presojeti stvari po resnici in pravici.*« Pij XII. se je rigorozno držal tega načela nevtralnosti in nepristranskosti, zato se je v času druge svetovne vojne tudi dosledno vzdržal sleherne obsodbe katerekoli od strani, vpletenih v vojno. Zato tudi ni pristal na propagando »križarske vojne« ne proti Hitlerju in ne proti Stalinu oziroma proti komunizmu. V času vojne je iz besednjaka Svetega sedeža celo izpadla beseda komunizem.

Lateranska pogodba je formalno sicer zagotavljala Svetemu sedežu popolno neodvisnost in možnost komuniciranja z zunanjim svetom. Vendar po vstopu v vojno Italija tega ni v celoti spoštovala in je skušala otežiti stike vatikanske diplomacije z Italiji sovražnimi državami. Ovirala pa je tudi vatikanski radio in širjenje vatikanskega tiska. Ko je Mussolini ukinil eksteritorialnost pri Svetem sedežu akreditiranih diplomatskih predstavništev, papež diplomatov teh držav ni napotil v Švico, kakor Benedikt XV. v času prve svetovne vojne, ampak jim je zagotovil bivanje v Vatikanu in si s tem omogočil lažje komuniciranje z njimi oziroma z njihovimi vladami. Po kapitulaciji Italije 8. septembra 1943 je obstajala resna nevarnost, da bodo nemške čete zasedle tudi Vatikan. Čeprav je policija nekajkrat kršila eksteritorialnost Svetega sedeža, je bila Vatikanu vendarle prihranjena direktna nemška zasedba. Zaradi svoje nepristranskosti se je mogel papež intenzivneje posvetiti humanitarno-karitativni dejavnosti in mirovnim pobudam.

Mirovna prizadevanja Pija XII.

Z mirovnimi prizadevanji je začel Pij XII. takoj po svoji izvolitvi, in sicer na dveh ravneh, na področju nauka in na področju praktične politike. V primerjavi z Benediktom XV., ki med prvo svetovno vojno ni imel posebnega mirovnega programa, je Pij XII. izdelal univerzalni mirovni program v petih točkah. Temeljni predpogoj za doseg trajnega miru je po njegovem priznanje pravice vsem narodom do življenja in neodvisnosti; drugič: z medsebojnim dogovorom doseči razo-

rožitev; tretjič: ponovno vzpostaviti mednarodne ustanove; četrtrič: priznati pravice narodnim manjšinam; in petič: priznati, da je božje pravo nad človeškimi zakoni in konvencijami.

Svoj mirovni program je nato podrobneje razvijal in pojasnjeval v svojih božičnih poslanicah. Leta 1940 je govoril o mirovni etiki, leta 1941 o novem mednarodnem redu, leta 1942 o temeljnih prvinah nacionalnega in mednarodnega skupnega življenja, leta 1943 o odnosu med zmagovalci in poraženci, leta 1944 o temeljih prave demokracije, leta 1945 o svetovni Cerkvi in svetovnem miru. Na podlagi izkušnje z Versajsko mirovno pogodbo, podpisano 28. junija 1919, s katero so zavezniki po prvi svetovni vojni teritorialno močno oškodovali poraženo Nemčijo in s tem posredno povzročili drugo svetovno vojno, je Pij XII. vedno znova poudarjal, da je trajen lahko samo pravičen mir.

Neposredno pred začetkom vojne je Pij XII. sondiral možnosti za sklic konference petih, to je Poljske, Nemčije, Anglije, Italije in Francije, na kateri bi skušali najti kompromisno rešitev spora med Poljsko in Nemčijo ter doseči sporazum med Italijo in Francijo. Svoj predlog je v svojem znamenitem radijskem govoru 24. avgusta leta 1939 utemeljil z besedami: »Nevarnost vojne je pred vrati, vendar je še čas. Nič ni izgubljenega z mirom, vse more biti izgubljeno z vojno.«²⁰ Njegov apel k razumu in pogajanjem so omenjene države zavrnilo. Ob podpori ameriškega predsednika Roosevelta je Pij XII. prek zunanjega ministra Ciana skušal vplivati na Mussolinija, da ne bi vstopil v vojno. Ohranjeni dokumenti potrjujejo, da je Ciano sprva resno verjel, da se bo Italija izognila vojaškemu spopadu, čeprav se je zavedal Mussolinijeve nepredvidljivosti in predvsem njegove častihlepnosti, ki ni želela ostati v Hitlerjevi senci.²¹

Ob napadu Nemčije na Rusijo (22. junij 1941) je italijanski veleposlanik pri Svetem sedežu 4. avgusta 1941 prosil papeža za izjavo v prid vojni proti Rusiji in 5. avgusta tajnika Kongregacije za izredne zadeve Cerkve msgr. Domenica Tardinija, naj papež opogumi Nemčijo in Italijo v boju proti sovjetski Rusiji, ki je po Hitlerjevih zago-

20 Pierre Blet, 40.

21 Pierre Blet, 45.

tovilih izrazito protiboljševiški. Odgovor msgr. Tardinija ni bil nič kaj diplomatsko vljuden: »Sveti sedež je boljševizem že zavrzel in obsodil njegove zmote.²² Svojo držo mora razložiti tisti, ki je v preteklosti sklepal pogodbo o prijateljstvu z Rusijo in razglašal zavezništvo z njo za jamstvo miru na Vzhodu. Komunizem je najhujši sovražnik Cerkve, vendar še zdaleč ni edini. Nacizem je preganjal in še vedno preganja Cerkev, zato kljukasti križ ne more biti križ križarske vojne.« V svojem božičnem nagovoru 24. decembra 1941 je papež posebej poudaril: »V novem redu, utemeljenem na pravici, ni prostora za napade na svobodo in varnost drugih narodov, velikih in majhnih, za zatiranje manjšin, za totalno vojno, ne za nebrzdano oboroževalno tekmo; slednjič ni prostora za preganjanje religije in Cerkve«.²³

Po napadu Nemčije na Rusijo se je v **Združenih državah Amerike** postavilo vprašanje, ali smejo glede na okrožnico *Divini Redemptoris*, s katero je Pij XI. leta 1937 obsodil komunizem, v boju proti nacizmu materialno podpreti Rusijo, v kateri vladata diktatura in preganjanje vere. Papežev odgovor, da »ta okrožnica ni bila pisana za današnji čas«, je bil kljub vsemu presenetljiv. Pomoč v vojnem času je bila po papeževem mnenju namenjena ruskemu ljudstvu v stiski in ne širjenju komunizma. V pogovoru z angleškim odpravnikom poslov je msgr. Tardini zatrdil, da sta krščanstvu nevarni obe ideologiji, ker sta materialistični, protiverski, totalitarni, tiranski, zločinski in militaristični. Evropa bo našla pravi mir samo, če bo odpravila obe nevarnosti. Zaradi svoje nevtralnosti Sveti sedež tudi ni sodeloval pri odstranitvi Mussolinija in ne pri pogajanjih o premirju. Je pa v letih 1939–1940 vzpostavil stike z vojaško opozicijo v Nemčiji in njene predloge posredoval Angliji. S to skupino je imel papež stike še leta 1944. Predpogoj papeževih mirovnih predlogov je bila drugačna Nemčija. Žal opoziciji ni uspelo odstraniti Hitlerja, kar je bil pogoj zaveznikov za pogajanja z njimi.²⁴

22 Mišljena je okrožnica *Divini Redemptoris*, s katero je papež Pij XI. 19. marca 1937 obsodil brezbožni komunizem.

23 Pierre Blet, 138–141.

24 HKG VI., 84–90; Pierre Blet, 140–144.

Papeževo organiziranje humanitarne pomoči

Ob grozotah druge svetovne vojne ni bilo vprašanje, ali pomagati, ampak kako pomagati. Sveti sedež je že leta 1939 v svojem državnem tajništvu ustanovil Informacijsko pisarno, ki je zbirala podatke o vojnih ujetnikih in civilnih internirancih; vodil jo je Giovanni Battista Montini (poznejši papež Pavel VI.). Leta 1941 je ustanovil Komisijo za pomoč, ki jo je vodil msgr. Mario Brini. Obe ustanovi sta skušali delati kar se da prikrito, ker bi drugače bilo njuno delovanje onemogočeno. Ker sta obe ustanovi obsežno pomagali Judom, je nemška vlada zaradi tega nekajkrat ostro protestirala v Vatikanu. Komisija za pomoč si je pri silah Osi prizadevala za izničenje rasne zakonodaje, neevropske države pa je skušala prepričati, da bi bile pripravljene sprejeti begunce iz Evrope, in je beguncem nameravala zagotoviti ustrezne dokumente za izselitev. Prizadevanje komisije so z neizdajanjem prehodnih vizumov ovirale predvsem Anglija, Španija in Portugalska. Ko se je Pij XII. že dogovoril z brazilsko vlado, da bo sprejela 3000 Judov, sta načrt spodkopala brazilski veleposlanik v Berlinu in konzul v Hamburgu, ker prosilcem nista hotela izdajati vizumov. Tako je v nemških koncentracijskih taboriščih končalo veliko ljudi, ki jim je Sveti sedež že uredil možnost izselitve.²⁵ V Nemčiji je bil položaj brezupen, v Italiji pa se je papežu posrečilo, da fašistična oblast Judov ni izročala Nemcem. Podobne akcije so stekle tudi v Romuniji, na Madžarskem in na Slovaškem. Največji problem je bila razkosana Poljska, kjer sta oba okupatorja, nemški in ruski, izvajala podoben teror nad prebivalstvom. So pa cerkvene ustanove po svetu in v samem Vatikanu skrivale Jude in organizirale zanje pomoč. Na Dunaju rojeni judovski zgodovinar in izraelski diplomat (1951–1969) Pinchas Lapide (1922–1992) ocenjuje, da je Sveti sedež s svojo aktivnostjo med drugo svetovno vojno rešil okrog 850 000 Judov.²⁶ O tem pričajo številne zahvale predstavnikov judovskih organizacij že med vojno in po njej, zlasti ob papeževi smrti leta 1958. Veliki judovski rabin Herzog je v pismu državnemu tajniku 19. julija 1943 zapisal,

25 Pierre Blet, 161–186.

26 Pierre Blet, 312.

da so napor v prid beguncem vzbudili občutek hvaležnosti v srcih milijonov ljudi. V pismu 22. novembra 1944 pa se je Piju XII. tudi osebno zahvalil za učinkovito pomoč Katoliške cerkve judovskemu ljudstvu. Romunski rabin Alexandru Șafran je v članku za dnevnik *Mantuirea*²⁷ 27. septembra 1944 zapisal, da je papeški nuncij dosegel odpoved deportacij Judov v Transnistrijo.²⁸ Podobna pisma zahvale so prihajala tudi iz Čila, Urugvaja in Bolivije.²⁹ Po končani vojni se je izraelski premier Mosha Sharett (1894–1965, drugi premier Izraela 1951–1969) prišel osebno zahvalit papežu v Vatikan za vso velikodušno pomoč Judom med vojno. Ob papeževi smrti pa je Golda Meir (1898–1979), prva izraelska zunanja ministrica (1969–1974) in nato premierka v sožalnem telegramu zapisala, da je Pij XII. zastopal najvišje ideale miru in sočutja ... »Žalujemo za velikim služabnikom miru.«³⁰

Papežev »molk«

Ostane nam še sporno vprašanje domnevnega papeževega molka, ki ga je leta 1966 sprožil nemški dramatik Rolf Hochhuth s svojo dramo *Namestnik* in z njo razdelil nemško in svetovno javnost. S tem je Hochhuth načel temeljno vprašanje, kako naj bi papež v moči svoje službe nastopil proti kršitvam temeljnih človekovih pravic in množičnemu uničevanju narodov med drugo svetovno vojno. Gre za vprašanje, kako jasna naj bi bila beseda, ki jo je Piju XII. nudila papeška služba, in kako konkretna naj bi bila ob upoštevanju njenih posledic. Tradicija rimske papeške kurije, ki je bila blizu tudi Pacellijevemu teološkemu konceptu, je bila obsoditi zmoto, ne pa tistih, ki so v zmoto padli, ne obsojati ljudi, ampak njihove grehe. Zvest temu načelu je Pij XII. obsojal napačne svetovnonazorske usmeritve in kršitve prava, ne da bi pri tem direktno imenoval kršitelje. 13. maja leta 1940 je Pij XII. zaupal italijanskemu veleposlaniku pri Svetem

27 Dnevnik, izhajal v Bukarešti 1919–1922 in 1944–1948.

28 Pokrajina v Moldaviji ob reki Dnister od vzhodne meje z Ukrajino do Črnega morja.

29 Pierre Blet, 223.

30 Pierre Blet, 344.

sedežu: »Moral bi kar najostreje obsoditi to, kar se dogaja na Poljskem, vendar ne morem, ker bi s tem še poslabšal njihov položaj.« Iz izkušenj v Nemčiji so prišli papež in njegovi sodelavci do spoznanja, da je vsak javni protest proti ukrepom oblasti vedno sprožil še hujše represalije. Na podlagi teh izkušenj in v dogovoru z nemškimi škofi je njim prepustil odločitev, katere njegove obsodbe zločinov nacional-socialističnega režima bodo posredovali javnosti in kako bodo to storili.

Podobno je ravnal na Poljskem. Ob konkretnih primerih zločinov, ki sta jih nad poljskim narodom zagrešili obe strani, so Poljaki na tujem pričakovali jasno besedo obsodbe. Podobno javno obsodbo sta pričakovali tudi francoska oblast v izgnanstvu in Anglija. Poljski škofje, ki so ostali v domovini in bili neposredne priče nemških grozodejstev, pa so iz strahu pred še hujšimi represalijami papeža prosili, naj se vzdrži javne obsodbe.³¹ V tem pogledu so več kot zgovorna pisma, ki sta jih v Rim pisala krakovski škof Adam Štefan Sapieha, ki je ob nemški okupaciji Poljske ostal v svoji škofiji, in škof Karol Radonski, ki se je že 6. septembra 1939 iz svoje škofije Wloclawek pred Nemci umaknil v London, kjer je postal svetnik vlade v izgnanstvu. Škof Sapieha je v svojem pismu papežu 28. februarja 1942 opisal vse strahote, ki jih je povzročila nacistična okupacija Poljske, in nato 28. oktobra papežu z obžalovanjem sporočil, da si škofje vernikom ne upajo javno posredovati papeževih pisem, ker bi to po njihovih dose-danjih izkušnjah povzročilo še hujša preganjanja. V varnem zavetju Londona živeči škof Radonski je kot odgovor na Sapiehovo pismo 15. februarja 1943 v pismu papežu izrazil svoje ogorčenje, ker papež ni javno, jasno in brezkompromisno obsodil nacističnega nasilja na Poljskem, in izrazil svoje nerazumevanje, da si poljski škofje doma ne upajo objaviti papeževih pisem.³²

Genocid nad Judi je Pij XII. sicer obsodil že v božičnih poslanicah leta 1942 in 1943, na podlagi konkretnih poročil prizadetih in premisleka, da bi javne obsodbe sprožile še obsežnejše nasilje, ki bi le še

31 Pierre Blet, 184.

32 Pierre Blet, 101–105; besedilo na: <http://paulonpius.blogspot/p/adss-324.html> z dne 15. 10. 2013; <http://obs.stparchive.com/Archive/OBS/OBS01241943p04.phs> z dne 15. 10. 2012.

poslabšalo njihovo usodo, pa se ni odločil za javni apel proti sistematičnemu iztrebljanju Judov. Zato se je osredotočil na konkretno reševanje Judov, kar so mu takrat z globoko hvaležnostjo priznale številne judovske skupnosti.³³ O pravilnosti takšne odločitve so ga prepričevali vsaj delni uspehi pri reševanju Judov v Romuniji, pa tudi na Madžarskem, Slovaškem in v Sloveniji. Enakega mnenja je bila tudi predstavnica Rdečega križa, ki je na konferenci v Ženevi 12. februarja 1943 izjavila, da so javni protesti proti nečloveškemu ravnanju z Judi ne samo nekoristni, ampak celo nevarni in škodljivi za tiste, ki jim želimo pomagati.³⁴

Pij XII. se je še posebej zavzel za **pokristjanjene Jude**, ki so bili še posebej izpostavljeni, ker so jih judovske pravoverne skupnosti izločile, ko je šlo za poskuse reševanja pred nacističnim nasiljem, ki ni delalo razlik med pravovernimi in krščanskimi Judi. Najbolj grobo je to izrazil madžarski minister, ko sta nadškof Esztergoma in madžarski primas kardinal Justinijan Štefan Serédi in papeški nuncij na Madžarskem Angelo Rotta 14. maja 1944 protestirala proti deportaciji Judov v Auschwitz z utemeljitvijo, da imajo vsi Judje pravico do človeške obravnave, ki vključuje pravičnost in spoštovanje osnovnih človekovih pravic. Ker se je nuncij še posebej zavzel za krščene Jude, mu je minister cinično odgovoril: »Problem je rasni in krst tega ne spremeni.« Na papežev telegram admiralu Miklósu Horthyju (1868–1957) so bile deportacije Judov do Horthyjeve aretacije 15. oktobra 1944 vendarle začasno ustavljene.³⁵

V enem zadnjih pisem nemškim škofom marca 1944 je Pij XII. med drugim zapisal: »V tej najbolj grozni vojni vseh vojn zasledujemo en sam cilj: ohraniti nepristranskost Svetega sedeža, da bi mogli pomagati vsem prizadetim in iskati poti za znosen mir.« Javnosti dostopni dokumenti potrjujejo, da je Pij XII., prežet z izkušnjami prve svetovne vojne, nadaljeval tradicijo papežev diplomatov Benedikta XV. in Pija XI., pod katerima je začel svojo diplomatsko kariero. Toda časi so se medtem spremenili in z njimi so se spremenili tudi vzorci reševanja mednarodnih konfliktov med drugo svetovno vojno in po njej.

33 HKG VI., 94–96.

34 Pierre Blet, 184.

35 Pierre Blet, 214–219.

Papeževo upanje, da bo moralna avtoriteta Svetega sedeža po končani vojni imela pomembno vlogo v mirovnem procesu, ki naj bi zagotovil pravični novi red meddržavnih odnosov, se je izkazalo za nerealistično. Po mnenju nemškega zgodovinarja Josefa Becherja je bila tragika politike papeža Pija XII. v tem, da so zmagovalci ob koncu vojne na področju mednarodne politike Sveti sedež obravnavali kot povsem nepomemben dejavnik (*en quantité négligeable*).³⁶

36 Josef Becher, *Der Vatikan und der II. Weltkrieg, 192–193*.